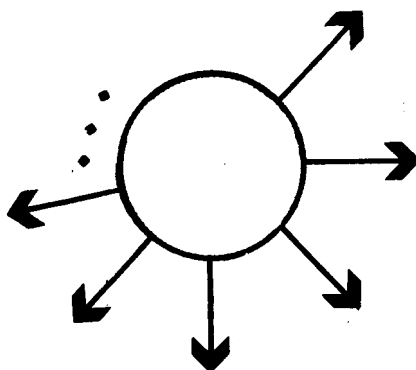

Egy szemlélet esélyei

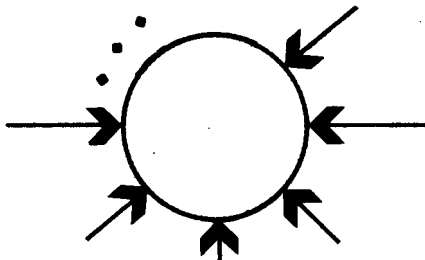
Látható és láthatatlan szálak sokasága fűz bennünket egymáshoz. Összekapcsolhat a hasonló ruhaviselet, a hajszín, a beszédstílus, a mozgás, a közös lakhely, az utazási szokás, de ugyanígy az olyan láthatatlan kapocs is, mint a közös emlék, az egymásról való tudás, a mindenki más számára ismeretlen titkos kézmozdulat vagy a gondolkodásmód is. A kapcsolatok lehetnek törékenyek és mulandók, de van köztük bőven olyan is, amely minden próbát kiáll. Néha sűrű szövésű hálót alkotnak, máskor pedig nagy igyekezettel kell szövögetni őket, hogy egyáltalán létrejöhessenek és működjenek. Láthatatlanok, megfoghatatlanok, de valamilyen különleges képességük folytán mindig pontosan érzékeljük nem csupán a meglétüket vagy hiányukat, hanem tartósságuk és hasznosságuk fokát is. Ha valamilyen eljárással láthatóvá tehetnénk őket, akkor azt láthatnók, hogy az embertől emberig, az embertől a környezetéig húzóató teret a kapcsolatok kusza hálója tölti ki. Amikor beszélünk róluk, egyszerűen kapcsolatoknak nevezzük őket, s ettől nem áll messze a tudományos terminus sem, amely a

mindennapi kapcsolatvilág

címkével jelöli ezt a hálót. Bár a kapcsolatvilág a leghétköznapibb jelenségek egyike, értelmező—magyarázó jellegű megközelítése korántsem könnyű. Nem könnyű, elsősorban kapcsolataink sokasága és bonyolultsága miatt. Ha valakinek a kapcsolatait szeretnénk láttatni, akkor az alábbi igen egyszerű ábrát használhatjuk fel (ezen nyitván még nincs feltüntetve a kapcsolatok száma, sem pedig az egyes kapcsolatok ereje vagy gyakorisága):

Hasonló ábra készül akkor is, ha a valaki irányába kiépített kapcsolatokat rajzoljuk fel:

A kettő — és ezt mindenki a saját bőrén tapasztalhatja! — korántsem esik egybe. Ez ugyan még nem nehezítené meg a kapcsolatvilág vizsgálatát, de milyen megközelítési esélyeink maradnak, ha arra gondolunk, hogy az egyéni kapcsolatháló mindkét változata át— meg átfedi embertársaink hasonló kapcsolathálóit? Sőt, néha egy—egy baráti kör, munkatársi csoport, család is külön kapcsolathálót teremt magának, miközben a nagy közös alatt is bonyolult kapcsolatszövevény rejlik! Milyen kiindulópontot találhatunk vizsgálódásaink számára, ha ezt a kapcsolatszövevényt még „feldarabolni” sem tudjuk? Volna ugyan egy használhatónak titulált szemléleti keret, de ma már több érv szól ellene, mint mellette. Arról a kommunikációelméletéről van szó, amely az adóra, vevőre építő modelljével a fentebb jelzett kapcsolatvilág elemzését is megkísérelte. A kísérlet eredményeit számba véve ma már azt kell mondanunk, hogy

a kétpólusú modell kiürült,

s csak olyan határesetekre érvényes, amelyeknek a figyelem középpontjába való állítása már nem a társadalomban élő ember megismeréséhez, hanem csupán a szemléletes modell továbbbővítéséhez nyújthat segítséget. Az ok igen egyszerű: az embertől emberig terjedő kapcsolatok sosem kétszemélyesek (diádikusak), a kapcsolat sosem csupán egy adó és egy vevő ügye, hanem kevesebb is és több is annál. Sok olyan kapcsolat van, amelyekben az adót, a vevőt, és az üzenetet nem is lehet kimutatni. Ha például én összeveszek a szomszédasszonnyal, mert viselkedése már—már az egész lépcsőház számára tűrhetetlen, akkor a kettőnk magasröptű szócsatája talán beszorítható a kétpólusú kommunikációs modellbe, de hol van az adó, a vevő, az üzenet, a csatorna stb. azokban a láthatatlan kapcsolatokban, amelyek köztem és szomszédaim között szövődnek a veszekedés nyomán, (anélkül, hogy egymással egy szót is váltanánk!), s amelyek végső soron magabiztosságunkat, szolidaritásunkat termelik újjá a fenyegető külső ellenséggel (a szomszédasszonnyal) szemben? E láthatatlan kapcsolatháló alakítása egészen odáig is terjedhet, hogy a szomszédasszony elleni időszakos, már—már rítusszerű fellépések a lépcsőház lakóit jól szervezett közösséggé formálják. Ez a példa jól jelzi, hogy két vagy több személy között nem az üzenet, hanem a helyzet teremt kapcsolatot. Ebből pedig az következik, hogy egy kapcsolathoz nem feltétlenül szükséges a másik fél (az úgynevezett vevő), elegendő lehet egy tárgy, egy másik kapcsolat vagy éppen valamilyen tudás is. Így a partner elveszti azt a központi szerepet, amelyet a kétpólusú modellben a kutatók neki szántak, és azzá válik, ami a mindennapi érdekhelyzetekben mindig is volt: a kapcsolatot építő egyén számára adott környezet egyik elemévé! Néha fontos szerepe van, máskor eltűnik vagy háttérbe szorul, helyét a környezet valamilyen más eleme veszi át. A mindennapi kapcsol-

latvilág sokkal színesebb és bonyolultabb annál, amit a kétpólusú (szemtől szembeni) emberi kapcsolatok még oly nagy száma is képviselhet. Mindez azért van így, mert a kapcsolat mindig egy viszonyulást foglal magába. Az én állást foglal egy olyan elemmel szemben, amelyet számára adott térben és időben érzékszerveivel felfoghat, értelmével megragadhat. Ha egy rajtunk kívül lévő elem — legyen az személy, egy kezünkre hulló esőcsepp, egy telefoncsöngés, egy fölirat, egy ötlet vagy bármi más — valamilyen okból ránk irányul, kihívást jelent számunkra, akkor nekiünk azt meg kell ragadnunk, értelmeznünk kell, viszonyulnunk kell hozzá. Kapcsolatot építünk ki vele, mégpedig erőset vagy gyöngét, alkalmit vagy rendszerezett, attól függően, hogy a külső elem mennyire kihívás számunkra. Mindennapi környezetünk számtalan ilyen kihívó ingerrel szolgál, és nem tehetjük meg, hogy életvitelünk minden percében ne folytassuk ezt a kapcsolatteremtési gyakorlatot. Hogy ebbe embertársaink is belesznek az természetes, de ők sem sokkal kivételezettebbek, mint környezetünk sok más eleme. „Emberi” sajátosságaink — nagy valószínűség szerint — a kapcsolatépítés mikéntjében keresendők. Éppen ezért kell kissé alaposabban szemügyre venni

az egyéni kapcsolatépítés

gyakorlatát. Ha mindazt, ami engem, mint egyedi embert körülvesz, környezetnek nevezünk, akkor első megállapításunk erről a környezetről az lehet, hogy igen sok elemből áll. Vannak köztük fizikai elemek (tárgyak, élőlények, méretek, színek, mozgások stb.), van sok olyan elem, amelyet a társadalomkutatás együttesen szociális szférának nevez (ide tartozik a tőlünk függetlenül létező kapcsolatok halmaza), és nem utolsósorban beletartozik ebbe a környezetbe igen sok olyan elem is, ami az ismeret, a tudás, a hiedelem fogalmaival írható körül (mentális szféra). Nyilvánvaló, hogy az elemek sokaságából csak egy részhalmaz fontos az ember számára, azon egyszerű okból kifolyólag, hogy fizikai adottságai miatt a legtöbb elemet egyszerűen nem is érzékelhetjük. A számunkra fontos környezet döntően behatárolja azt, hogy meddig látunk, hallunk, mekkora területet járhatunk be. Sőt, ami elérhető, abból sem válik minden fontossá. Sokszor idéz a szakirodalom egy szélsőséges, de igen szemléletes példát. Egy törzs oly közel él egy vízeséshez, hogy annak a morajlása „irányítja” a szó szoros értelmében véve a környezet beélését. A zúgás annyira erős, hogy a megszokottól teljesen eltérő hanghasználatot hív életre. Mi több, ez az egy elem annyira erős, hogy a hiedelmek, szokások, világmagyarázatok nagy részét is lekötí, gyakorlatilag mindent erre a ritka természeti jelenségre vezet vissza.

Nyilvánvaló, hogy az egyénnek fontos környezeti elemek száma csak rendkívüli esetekben ilyen alacsony, de elmondhatjuk azt is, hogy sosem magas. Lakásunkban, szomszéd körünkben, munkahelyünkön stb. viszonylag kevés elem igazán fontos számunkra (itt még egyszer hangsúlyozzuk, hogy nem csupán személyekkel kialakított kapcsolatokra gondolunk). A „nem sok” elem azonban nagyon fontos, hiszen ezekben a kapcsolatokban rejtőzik a magabiztosságunkszakszerűen fogalmazva: az azonosságtudatunk (identitásunk). Számunkra fontos elemekhez nem csupán ragaszkodunk, azok mintegy fogva is tartanak bennünket. A megszokott hely, a kedvenc ruhadarab, az otthon, a jó pletykaszomszéd, a mindig előhúzható meggyőződés és még sok más egyéb azért olyan fontos, mert bennük mintegy föl vagyunk oldódva, azonosságtudatunk a hozzájuk való viszonyulásainkban van lehorgonyozva. Azt is mondhatjuk, hogy azonosságtudatunk az ezekkel az elemekkel kialakított kapcsolatainkban „él”, de csakis akkor — és ez nagyon fontos — ha

ezeket a kapcsolatokat újra meg újra eljátszuk, ha a számunkra fontos elemekhez való viszonyulásainkat a mindennapi viselkedés síkján nap mint nap „megfogalmazzuk”. Ugyanez érvényes a kevésbé fontos elemekre is, csak azokkal ritkábban kell foglalkoznunk (azonosság tudatunk kisebb darabja van bennük föloldva), ezért elvesztésük sem okoz túl nagy gondot.

Ezen a ponton egy igen hasznos kérdés fogalmazható meg. Miért épp azok az elemek fontosak számunkra, amelyek fontosak és nem mások? Miért ragaszkodunk az elhasznált tárgyhoz, amikor az újhoz való viszonyulásunkban is elhelyeződhetne azonosság tudatunk egy darabja? Miért nem adjuk fel a rögeszménket, amikor a szomszéd véleménye sokkal praktikusabb és esetleg több magabiztossághoz is vezetne?

Kapásból, egy szóval is válaszolhatnánk: megszokásból. Igen ám, de ezzel a kérdőjeleket nem iktattuk ki. Mi a megszokás és honnan ered kivételes ereje? Ha közelebbről megvizsgálunk több egyéni vagy közösségi kapcsolatteremtési gyakorlatot (erre a feladatra több tucatnyi TETT—cikk vállalkozott, különösen A szabályozó ember, A szervező ember, Képvilág, Hangvilág, A település életvilága, Tárgyaink címűekben), akkor azt látjuk, hogy az én számára fontos kapcsolatok szerkezetükben mindig egybeesnek még jó néhány más kapcsolattal. Mindig vannak még olyan személyek, akik a maguk során ugyanúgy viszonyulnak a szóban forgó fontos környezeti elemhez, mint ömaga. Más szóval

a kapcsolat mindig közösségi jellegű,

még akkor is, ha az egyén ezt észre sem veszi. Ahogyan viselkedem, öltözöm, beszélek, gondolkodom, az számomra nagyon fontos, de kivételes fontosságát az adja, hogy mindezek a viszonyulásaim egybeesnek mások viszonyulásaival. Mindig érzékelem, hogy az utcán mások is így köszönnek, ahogyan én, a rekkenő melegre ugyanolyan öltözettel reagálnak, a nyilvánosság előtt ugyanazt a beszédfordulatot választják stb. Ugyanakkor mások ugyanezekre az ingerekre másként reagálnak! Minden viszonyulásom más viszonyulásokkal való egybeesés finom játéka nyomán nyeri el értelmét. Az egybeesések egyféle közösséghez való különbözőséget jelzik. Ez a kommunikációs megmérettetés (kapcsolódás és elhatárolódás) minden viszonyulásomban ott van, ezek alapján demonstrálom mások és a magam számára, hogy most éppen hova nem tartozom. Talán azt sem érdektelen megfogalmazni, hogy kapcsolatépítésem nem csupán az egyik vagy másik közösséghez való tartozást jelöli, hanem ennek a beletartozásnak vagy bele nem tartozásnak a mértékét is. A mindennapi kapcsolatvilág működése ilyenformán állandóan kisebb—nagyobb, egymást át— meg átfedő közösségeket hív életre, működtet és bomlaszt szét. Mindez a mindennapi viselkedés szintjén történik ezért a kapcsolatvilág megismerésében a legkézenfekvőbb eljárás a

konkrét helyzetek vizsgálata

lehet. Minden egyedi viszonyulás a maga során egy—egy közösségi jellegű viselkedés része. S mint ilyen — nyelvyszerű. Azok számára, akiknek a környezet elemeiből ugyanazok fontosak, a fontos elemekhez való viszonyulásuk gyakorlata a környezet beélésének egy „nyelvét” hívja életre. Olyan „nyelv” ez (a kommunikatív viselkedés nyelve), amely a beszédet éppúgy magában foglalja, mint a térbeli távolságok megválasztását, a hang-

gal való szabályozást éppúgy, mint a kapcsolatokkal vagy a mentális elemekkel való manőverezést. Vizsgálatára olyan tudományág vállalkozhat, amely elismeri a mindennapokban működő sok—sok emberi közösséget, és valamely kultúra specifikumának megragadását az e közösségekre jellemző „nyelvek” leírásában és értelmezésében látja. Ez a sokféle tudományágból táplálkozó, egyelőre még önnön helyét kereső megközelítés a kommunikációs helyzetek antropológiája.

Mint minden önmaga helyét kereső tudományágnak, a kommunikációs antropológiának is kényelmetlen választással kell szembenéznie. Ha túlságosan „keményen” lép fel, akkor környezete csakis a benne rejlő kihívásra figyel, és az alig megnyílt kapuk gyorsan becsukódhatnak előtte. Ha viszont „csendes” marad, akkor számolnia kell azzal, hogy észre sem veszik, fél sem figyelnek rá. Két veszélyes véglet közti sikeres manőverezéshez nem elegendő csupán az, hogy szakmai téren jó eredményeket mutasson fel. Emellett arra is szükség van, hogy önmagát értelmezze, önmagáról „tudást”, ismereteket forgalmazzon környezete számára. Úgymond be kell mutatkoznia, ha támogatókat kíván szerezni magának. Ez a bemutatkozás mindenekelőtt ígéret megfogalmazását jelenti. Nézzük meg jelzésszerűen, hogy

mit ígér

ez a kissé szokatlan nevű, de minden bizonnyal széles körű olvasótáborra is számító tudományág.

Jó esélyt kínál — ha nem is azonnal — a kommunikációs antropológia számára az, hogy jól használható terápiás lehetőségek jelenek benne. (Ennek szükségességét a kommunikációs zárlatokkal foglalkozó munkák hangsúlyozzák igen gyakran). Hogy mindez csak lehetőség, annak egy igen egyszerű oka van: nem szoktuk meg, nem bírjuk elviselni, hogy egy—egy elemzés ránk, az olvasóra is vonatkozzék. Ha egy írás például a a káromkodásokról vagy a tüsszentésről szól, akkor mindig olyan „felső” pozícióból olvassuk a szöveget, mintha mi sohasem káromkodnánk, sohasem tüsszentenénk. A kommunikációs antropológia megpróbál átlépni — egyelőre nem túl sikeresen — ezen az önkényes olvasói beállítódáson. Mert aprólékos és kíméletlen. Nemcsak az olvasót, hanem magát az elemzést végző kutatót is belekényszeríti a vizsgált helyzetbe. Mozdulatokat, térbeli helyzeteket, csak egyéninek (nem ritkán intimnek) hitt gesztusokat vesz vizsgálat alá. Abból a mindennapi tapasztalatból indul ki, hogy mindekinek van jó vagy rossz szomszédja, mindenki viselkedik néha kellemetlenül, mindenki szokott gúnyosan nevetni, fogcsikorgatva ajándékozni, önfeledten emlékezni stb, stb. Ezeket a hétköznapi, sikeres vagy sikertelen viszonyulásokat veszi alapul, és igyekszik úgy tálalni a vizsgálati eredményt, sőt magát a vizsgálat menetét, hogy az olvasó saját énjét ebből az értelmezésből ne menekíthesse ki. S tudja ez a tudományág azt is, hogy az olvasó megragadásához nem egy új terminológia, egy ún. kommunikációs szaknyelv elsajátítását kell szorgalmaznia (ez egyébként a kommunikációkutatók igen gyakori „álma”), hanem olyan helyzetek megalkotására kell törekednie, amelyekben az olvasó nem menekülhet önnön viszonyulásainak értelmezése elől. Kénytelen lesz megbarátkozni azzal a gondolattal, hogy „velem is történnek a dolgok”. A kommunikációs antropológiának ezt az esélyt akkor is meg kell játszania, ha ma a mindennapi gyakorlatnak majdnem minden mozzanata éppen ennek az ellenkezőjét igyekszik bizonyítani.

A második ígéret sem kimondotta a szakemberekre tartozik, bár úgy tűnik, hogy a vizsgálati eredmények mindig csak a szakértők szűk rétegének szólnak. Ez nem megvetendő célkitűzés, de a kommunikációs antropológia valamivel többet kínál. Az interpretív szociológiai irányzatokra jellemző, sokszor jogosan támadott „puhaságot” kiiktatja. Más szóval, megteremti az eredmények ellenőrizhetőségének feltételeit. Nem csupán különböző eseményeket értelmez, hanem potenciálisan képes arra, hogy egy—egy esemény vagy közösség „nyelvének” az állapotát vizsgálva jóslatokat tegyen a szóban forgó esemény vagy közösség tegnapi és holnap állapotára vonatkozóan is. A vizsgálat a „nyelv” modellezéséből áll, de olyan modellt kell alkotni, amelynek érvényessége holnap ellenőrizhető. A kutatónak meg kell tudnia mondani azt is, hogy a vizsgált közösség vagy beszédesemény merre tart a rá jellemző kapcsolatvilág, a környezet változásai függvényében, valamint a nyelv belső szerkezetfüggvényében merre fog elmozdulni.

Harmadikként egy másfajta ígéretet is megemlíthetünk. Annál is inkább, mert ez kis részben meg is valósult. Az esettanulmányokat olvasva a nemszakértő olvasó is érzékeli, hogy ezekben egy szokatlan, az Adóra és Vevőre alapozó modelltől teljesen eltérő kommunikációfelfogás működik. A mindennapi események kiépülését elemző cikkek, a mindennapi helyzetek egy-egy karakterisztikusabb jegyét fölillantó apró szövegmozaikok számtalan adalékot tartalmaznak erre az új kommunikációs modellre vonatkozóan. Elméleti megalapozására — terjedelmi és egyéb okok miatt — nem TETT-szerű írásban kell sort keríteni, de mindenképpen a TETT-sorozaté az érdem, hogy a tételes megfogalmazásnál sokkal fontosabb „előmunkálatoknak” teret nyújtott.

Ezen a ponton jogosan merül fel az a kérdés, hogy milyen előzményekre támaszkodik a TETT szóban forgó cikksorozata. Az

előzmények és hatások

számbavétele az önmaga helyét kereső tudományág számára sem érdektelen, hiszen a helymeghatározás önnön artikulációjának egyik igen fontos elemét képezi.

A legfontosabb hatást kétségkívül a kommunikációkutatás felfutása gyakorolta. Ezen a téren nálunk a TETT tíz évvel ezelőtt megjelent tematikus összeállítás (Mindennapi közlésvilágunk 1979/3) jelentette az első komoly áttörést. Bár ez az első „szemléletterjesztés” igen sikeresnek ígérkezett, érdembeni folytatására mindmáig nem került sor. A kommunikációelmélet eredményei úgymond „nem épültek be”, ha csak azt nem tekintjük eredménynek, hogy a látványos, de a kommunikációs jelenségek lényegét alig érintő Adó—Vevő modell belekerült az iskolai tankönyvekbe. Félbemaradtak az említett TETT—szám kapcsán megfogalmazódott szaktudományos elképzelések is. Az ok valószínűleg az lehetett, hogy olyan tudományágról volt szó, amelynek voltak ugyan hívei, de szakértői annál kevésbé, s ezért az ebben a témakörben fogant írások — nagyon kevés kivételtől eltekintve — alig jutottak túl a kommunikációs jelenségekre való „rácsodálkozás”-ra. Ebből a szempontból nézve csak csodálkozhatunk azon, hogy a TETT—pár éves kihagyás után — szorgalmazni kezdte ilyen jellegű írások elkészítését (A család; A beszélő ember; Guruló világ; Öltözködés és tudomány), teret adva így módon egy olyan szerzőgárda kialakulásának, amelynek tagjai az antropológiai nézőpontot érvényesítő kommunikációkutatás terén igyekeztek szakosítani magukat.

A később összeállított TETT—számokat olvasva azonban az is szemünkbe tűnik, hogy a román tudományosság az antropológiai nézőpont érvényesítésében mennyire az élen jár.

Egész sor olyan írás, kerekasztal—beszélgetés, interjú olvasható (csak néhány név: H.H.Stahl, Mihai Pop, Victor Sahleanu, Constantin I. Gulian, a Bukaresti Antropológiai Központ munkatársai és mások), amelyek megerősítik a TETT által felvállalt szemléleti újítás érvényességét, korszerűségét. A szóban forgó írások arról is hírt adnak, hogy a nemzetközi tudományos életben hasonló „fordulat” játszódik le. A Dell Hymes neve által fémjelzett beszélésnéprajzi program felfutása, a Goffman-féle elemzések elterjedése, a Clifford Geertz-féle interpretív módszer térhódítása — a váltás gócpontjait még sorolhatnánk — nem csupán a társadalomkutatást helyezik új alapokra, hanem az eddig megoldottnak hitt nyelvelméleti, kommunikációelméleti kérdéseket is teljesen új formában vetik fel. A „kihívás” az ember társas mivoltát magyarázó modellek irányába a legerősebb. S ez nem véletlen, hiszen az antropológusok nagy többsége gyakran emlegeti a szintézis jellegű magyarázatok hiányát. Az a kérdés, hogy egy ilyen „szemléleti fordulatba” mennyire tudunk bekapcsolódni, s ebben a munkában milyen eredményeket tudunk felmutatni — nem csupán az e témakörben munkálkodók kérdése. A hely, az idő, a tájékozódási ütem szorításában ők maguk is inkább érzékelik, mintsem kimondják, hogy itt a mindennapi kapcsolatvilágban élő és naponta újrafogalmazódó kultúrák „esélyéről” is szó van. Az önmagunkra irányuló reflexiót kitermelő kommunikációs antropológiától sem lehet csodákat várni, de talán nem ártana olyan „tablettaként” felfogni, amelyre a „szervezetnek” szüksége van.

Biró A. Zoltán

(1988/ 4 Embertől emberig)